

Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари
вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ МИЛЛИЙ РАҚС ВА ХОРЕОГРАФИЯ
ОЛИЙ МАКТАБИ

“Санъат назарияси ва тарихи” кафедраси

Халқ ижодиёти
фанидан

Курс иши

Мавзу:

Амалий санъат

Топширди: “ХЖР” бўлими 1 курс
талабаси Зокирова Шахноза
Қабул қилди: Иманкулова И.

Тошкент 2013 йил

Р Е Ж А:

Кириш

- **Халқ амалий санъати тарихи**
- **Халқ амалий санъати турлари.**
- **Наққошлик санъати, унинг турлари**
- **Асосий қисм**

- 1. Наққошлик санъатида композиция.**
- 2. Оддий нақш композициясини тузиш.**
- 3. Нақш атамалари, нақшларни номлаш**

Ўзбек халқининг кўп асрлик тарихида халқ амалий безак санъати турлари бой ва ранг-баранг маданий меросимизнинг энг ажойиб ва оммавий қисмини ташкил этади. Ўзбек диёрида вужудга келиб гуллаб яшнаган санъат турлари бемисил ва бетакрорлиги билан дунёга машхур. Бундай тараккиёт босқичлари ҳақида фикр юритадиган бўлсак, ўзбек амалий безак санъати турларининг шох илдизлари инсониятнинг болалиги, яъни ибтидоий жамиятга бориб такаллишининг гувоҳи бўламиз.

Ўлкамиз заминидаги катламларини казишлар натижасида топилган ёдгорликларнинг гувоҳлик беришича, инсоннинг жисмга бадиий ишлов бериш усулида буюм яратиш фаолияти тош асридаёқ бошланган ва асрлар оша ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Амалий санъатга бу қадар чуқур фалсафий ёндошиш натижасида шартлилик, стилизация - рамзийликка асосланган бадиий безак асарлари яратиш кучайган. Ушбу тарихий омил ўзбек миллий безак санъатининг гуркираб ривожланишига тўртки бўлганки, ҳозирда жаҳонга машхур меъморчилик ёдгорликларимиз улардаги ганҷкорлик, кошинкорлик, наққошлик, хаттотлик, тоштарошлик ва бошқа турдаги санъатларнинг ажойиб даражада уйғунлигидан ва мужассамлигидан иборатдир. Халқ амалий безак санъати кишиларнинг маънавий оламини бойитади, бадиий дидини шакллантиради, руҳиятини тарбиялайди. Шунинг учун ҳам ўзбек халқ амалий санъати кишиларни бадиий ахлокий, умуминсоний тарбиялаб, уларнинг илмий дунёқарашларини шакллантиришда,

ҳамда маданий даражасини оширишда энг зарур манбалардан бири хисобланади.

Якин ўтмишда ўзбек амалий безак санъатининг энг ривожланган наққошлик, ганчкорлик, тош ва суяк уймакорлиги, кандакорлик, пичокчилик, бўйрачилик, заргарлик, каштачилик, зардўзик, гиламдузлик, кигизчилик, саватчилик каби турларининг ўзига хос бажариш технологиялари, хақикий миллий номлари, уларга хос атамалар, бу санъатларга хос мактаблар, услублар ҳамда шу соҳаларда ном қозонган усталарнинг хизматлари бутун жаҳонга донги кетган.

Ўрта Осиё наққошлик санъати қадимдан дунёга машхур. Ўтмишда ота-боболаримиз қурган мухташам бинолар ҳозирги кунгача мафтункор жилвасини йўқотмаган. Юксак дид билан ишланган нақшлар ҳозиргача бизни хайратга солиб келмоқда.

Нақш арабча тасвир, гул деган маънони билдиради. Қуш, хайвон, усимлик, геометрик ва бошқа шаклларни маълум тартибда такрорланишидан ҳосил қилинган безакдир.

Ислом талабларига бўйсуниб оқибатида жониворлар, паррандалар ва одамларни тасвирлаш йуқолиб бориб наққошлик ривож топди. Араб ёзуви узлаштирилди. Натижада нақшлар билан унвонли ёзув (эпиграфика) услуби пайдо бўлди. Араб ёзуви нақшлар билан бирга чизилди. Араб ёзуви ҳам безак, ҳам дуо-афсунлар вазифасини бажарди.

Наққошлик халқ-амалий безак санъатнинг бир тури сифатида қадимдан ўзбек маданиятининг муҳим бўлаги хисобланади. Қуш асрлар мобайнида унинг бадиий анъаналари вужудга келди. Нақшларда санъатнинг бошқа ҳамма турларидан фарқли равишда авлодларнинг чамбарчас боғлиқлигини, анъаналарнинг давомийлигини кўриш мумкин. Наққошлик анъаналари санъатнинг ана шу турини ўрганиш методлари

сифатида ҳам бободан отага, отадан уғилга ўтиб келган. Ана шу давомийлик туфайли нақш санъати ҳозиргача сақланиб келмоқда. Нақшнинг энг яхши намуналари бой ижодий фантазия орқали бирлаштирилган шаклларнинг мақсадга мувофиқлиги ва гузаллиги билан фаркланади. Бунда халқ усталарининг атроф муҳитга қарашларидаги тафовут ақс этади. Нақшдаги чизгилар уйини мусикадаги оханг сингари, кушиқ ва эртақ қаби “халқ ҳаётини тажрибасининг катта умумлашмасидан” иборат бўлади.

Бадиий наққошлик рангларнинг уйғунлигида ва ўзига ҳос композицияларда гузаллик яратиш санъатидир. Наққош уста узида рангнинг табиий жилосидан, бежирим шаклдан, материал фактурасидан моҳирлик билан фойдаланиб ёркин ифодаликка эришади.

Ўзбекистоннинг анъанавий меъморчилигида наққошлик асосан шифтларни, жимжимадор арақиларни, сарой устунларини, масжидлар, мактаблар, бойларнинг уйлари, ёғочдан ясалган буюмларни безашда қулланган. Нозик усимликсимон-геометрик нақшдаги узаро сингиб кетган новдалар, шохлар ва ҳашаматли тасвирланган гулларнинг ритмик ҳаракати, ўзбек усталарининг ишларидаги ислими ва гирих нақшларининг классик мотивлари шифтларнинг шаклига мосланган. Нақш купрок интерьерларни ва ёпик айвон, пешайвонларни безашга хизмат қилади.

Ҳозирги пайтда нақшдан меъморчиликда, уй жиҳозлари, совғалар, майда ёғоч ўйинчоқлар, мусика асбоблари ва турмушда керакли буюмларни безашда фойдаланилади.

Бадиий наққошлик санъати ҳозирги кунда кенг тус олмоқда. Матбуот, радио, телевидение, кино орқали кишилар ана шу санъат намуналари ва унинг халқ усталари билан танишмоқдалар. Бу санъаткорлар орасида О.Косимжонов, Е.Рауфов, А.Болтаев, С.Норқўзиев, А.Азимов, А.Исаев, Б.Абдуллаев, Т.Тухтахужаев,

Ж.Хақимов, Т.Ахмедов, К.Каримов ва бошқалар бор. Уларнинг ва улардан таълим олган шогирдларнинг ишларини Тошкентдаги амалий санъат музейида, кургазма залларида, бадий салонларда, шунингдек, турар-жой ва жамоат биноларида, масалан, Тошкент Давлат цирки, Тошкент темир йул вокзали фойеси, метро станциялари, меҳмонхоналар, кафелар, ресторанлар, чойхоналар, клублар, завод ва фабрикаларнинг вестибюллари, дам олиш хоналарида кўриш мумкин. Хозирги вақтда мактабларда ва мактабдан ташқари муассасаларда тўғараклар тармогини иложи борица кенгайтириш вазифаси қўйилмоқда.

Халқ наққошлик санъатини ўрганиш инсонларда бадий дидни, меҳнатсеварликни ривожлантиришга ва катор фойдали билим ҳамда малакаларни таркиб топтиришга хизмат қилади. Уларнинг ижодий қобилиятларини аниқлаш ва устиришга ёрдам беради.

2.

Халқ амалий санъатининг қайси бир тури бўлмасин унинг заминида нақш элементларидан тўзилган композиция ётади.

Нақш композициясининг безак элементлари эса табиатда учровчи гул, новда, барг, парранда ва хайвонот дунёсини тасвирлашда хосил қилинади.

Хар бир воҳа ва шаҳарларнинг нақш композициялари бири-биридан узаро ажралиб туради. Хоразм, Тошкент, Фарғона наққошлик мактабларининг уз орнамент ва ранг коллоритлари мавжуд. Мустақил нақш тузиш жараёнида стилизация орқали нақш элементларини узаро бириктирадилар. Нақш бўлақларининг вазифалари ва равон чизилишига эътибор берилади. Гул, барг, новда, бофта ва куш бандлик нақш элементлари тўзилади.

Усталарнинг фантазиялари, мавжуд нақш элементларини маълум конун-қоидаларга амал қилган ҳолда жойлаштиришда улар маълум билим ва малакага эга бўлишлари лозимлигини такозо этади. Биргина “Бодом”, “Калампир” нусхалари шаклидан

наққошлик, заргарлик, кулолчилик, каштачилик, зардўзик каби халқ амалий санъатида турли-туман ўзига хос нақш намуналарини яратиш мумкин. Композиция тузиш йуллари ва уларнинг хомаки намуналарини тайёрлаш наққошлик, ганчкорлик, ёгоч уймакорлик ва бошка амалий санъат турлари учун умумийдек куринсада, аслида кулланиладиган хом ашёси, ижро пардоз турлари билан фаркланади.

Композиция сўзи лотинча бўлиб “жойлаштириш, кўриш, тузиш” деган маънони англатади. Бунда танланган нақш композициясига кура унинг элементлари когоз юзасида бир-бирига боглик холда жойлашиб, яхлит композицияни хосил қилади. Танланган мавзу мазмунига мос келадиган нақш композициясини тузиш учун бир канча хомаки эскизлар ишланади ва улардан талабга жавоб берадиганлари танлаб олиниб, композиция тузишда кулланилади. Нақш композициялар тузишда бўлакларнинг урнини алмаштириш, кушимча деталлар киритиш орқали унинг мавзусини янада бойитиш кабилар ҳам мухим аҳамиятга эгадир. Нақш мавзусининг ифодалашда композициянинг асосий конуниятларига риоя қилиш лозим.

Композицияда нақш яратиш муайян коидасини симметрия, ассиметрия, мувозанат, деталларнинг улчови, шакли, ранги кабиларга риоя қилиш ташқил этади ва бунга катъий амал қилинади.

Нақш композицияларини тузишда купрок қўйидагиларга эътибор берилади:

- Нақш намуналаридаги чизиклар харакатининг стилистик бирлигига эришиш .
- Даврий такрорланиш.
- Симметрик жойлашув ва ранглар мутаносиблигини саклаш.

Мустақил нақш тукиш жараёнида укувчилар стилизация орқали тўзилган элементларини узаро бириктирадиган нақш элементларининг вазифалари ва равон чизилишига эътибор берилади.

Мустақил нақш композициясини тузишда қўйидагиларга эътибор бериш лозим:

- Чизилажак нақш композициясини шакл, улчам ва таксимларини мулжалга олиш.
- Композициянинг якка ёки куш банддан иборат бўлишлиги назарда тутилган холда таноб (ясовчи) элементи шаклларини жойлаштириш.
- Композицияга новда, барг, гул ва бошка нақш элементларини киритиб мукаммаллаштириш.
- Нақш бандини бофта, шкуфта элементлари билан боглаб бойитиш.
- Композициянинг асосий шаклини умумлаштириб нақшни номлаш.
- Композициянинг маъно ва максadini хисобга олган холда ранг тусларини аниқлаш.

Йул, айлана, квадрат шакллари учун чизиладиган нақш композициялари ҳам ихтиёрий равишда мавжуд нақш элементлари бирикмаларидан тўзилади.

Мустақил нақш тукишни бошлашда талаба икки, уч ва ундан ортик элементлар ёрдамида энг содда нақш вариантларини тузиши мумкин. Бунда ихтиёрий таноб шакли чизилади ва гул, новда, барг элементлари ёрдамида тулдирилади. Мавжуд композицияни шакл ёки гул элементлари номлари ёрдамида номлаш мумкин.

Йул, айлана, квадратга чизиладиган нақш композицияларини ҳам ихтиёрий равишда мавжуд нақш элементлари бирикмасидан

тўзилади. Хар кандай нақш композициялари пишик ва чиройли чизилишига аҳамият берилиши керак.

Элементларнинг узаро тартибли жойлашуви нақшнинг жозибасини янада оширади.

Мустақил нақш композициясини тузишда ҳам усталари ижодини кузатиш, халқ амалий санъати музейига бориш ва нусха кучириш яхши самаралар беради.

Оддий нақш композиция тузиш.

Бошлангич содда нақш композицияларини тузиш одатда талабаларда бу борада айрим назарий ва амалий тушунчалар, иш тажрибалари хосил бўлганидан сунг мустақил топширик сифатида берилиши мумкин. Дастлаб талабалар буюм ёки юза сиртини, унинг ўзига хос улчамларини диққат билан куздан кечириб, бўлажак нақш композициясининг шакл ва элементларини “хаёлан” танлаб оладилар. Албатта, бу нақш элементлари талабалар томонидан қачонлардир узлаштириб олинган ёки кузатилган нақш бўлақларидан иборат бўлади. Бунда талабаларнинг тасаввурлари, иш тажрибалари, фикр юритишлари қанчалик яхши ривожланган бўлса, шунингдек, хотиралари захирасида қанчалик қуп нақш элементлари мавжуд бўлса, улар ажойиб нақш композицияларини тузишлари мумкин бўлади. Тўзилажак нақш композициялари бўлақлар асосида тўзилиб, унинг нусхаси махсус усулда керакли жойларга кучирилиб туширилади. Бу усулдан фойдаланиш узок вақтлар мобайнида наққошлар меҳнатини анча енгиллаштириб келмокда. Шу курсатмаларга мувофиқ шакл ясовчи режа- қолип 4\1 нисбатда чизиб олинади. Рамка чизиклари якка, қуш ва бир неча қушимча чизиклардан иборат бўлиши мумкин. Патнис қуринишидаги бу шаклга бофта ва гажак элементлари уланади. Навбатдаги босқич якка ёки қуш бандли таноб ясовчисини топишдир. Таноб шакли меҳроб ва юрак шаклидан иборат бўлиши

ҳам мумкин. Машқлар давомида чизиклар ҳаракатининг раволиғига шакл чизикларининг кийшик ёки синик ҳолатда чизилиб қолмаслиғига эътибор қаратилади. Яққа банд йулидан иборат таноб айриси шкуфта элементи билан боғланади. Энди юза бушлиқларига гул, новда, барг ва бошқа элементларни бир-бирига боғлаган ҳолда жойлаштириш режалаштирилади. Новда шакллар буйича ҳаракатлантирилиб чизиб борилади. Композиция таркибидаги новданинг чизилиши гул ва бошқа нақш элементларининг бир-бирлари билан яхлит, узвий боғланиб кетишини таъминлайди. Нақш намунасига новда, гул ва барг элементларини жойлаштириш, яъни улаш натижасида композиция мазмуни тугал ечимини топади, мавжуд нақш композицияси патнис қуринишидаги нақшлар турига хос бўлганлиги сабабли “Патнис ислими” деб аталади.

Композиция режасини тузиш ва чизиш жараёнида шакл ва замин буйича тарқалувчи ранглар ва элементларнинг узаро муносиблиги ҳисобга олиниши шарт. Бунинг учун дастлаб нақш композициясининг қоралама нусхаси чизиб олинади. Сунг, ана шу қоралама асосида (лозим топилган тақдирда айрим узгартиришлар қиритиш оқали) ҳар бир бўлаққа ишлов берилган ҳолда унинг нусхаси қеракли жойларга қучирилади ва яхлит нақш тўзилади.

Нақш арабча тасвир, гул деган маънони англатади. У элементлари маълум тартибда тақрорланадиган қуш, ҳайвон, усимликлар, геометрик шакллар ва бошқаларнинг маълум тартибда тақрорланишидан ҳосил қилинган безакдир.

Нақшлар мазмунига қура усимликсимон, геометрик нақшларга, гулли гирих, рамзий ва бошқа турларга бўлинади. Усимликсимон нақш табиатдаги барг, банд, дарахт, бута гунча ва бошқа нарсаларни наққош томонидан стиллаштириб олинган шаклини маълум қонуниятлар асосида тақрорланишидан ҳосил

қилинган. Геометрик нақш турларидан бири гирих бўлиб, чигал, тугун маъносини англатади. Хандасий нақш - мураккаб нақш тури. У геометрик нақш турларидан бири бўлиб, туртбурчак, учбурчак, айлана ва ёйлардан ҳамда купбурчаклардан иборат бўлади. Геометрик нақш узлуксиз рапортлардан ташқил топган бўлиб, хар бир рапорт уз тўзилишига эга бўлади.

Наққошлик атамалари

Рута - икки томонга уланувчи нақш таксими, яъни хошия нақш. Унинг улчами купинча 14-20 см атрофида бўлади. Хошия нақш турли хил бўлиб, унинг меҳробга, хонага ишланишига караб лула хошия, ишком ва бошка турлари бўлади.

Мунаббат - арабча устирмок деган маънони англатади. Асоси квадрат ёки туртбурчакдан ташқил топиб, турт томонга такрорланадиган нақш таксими. Катта юзаларни безашда мунаббатдан фойдаланилади. Мунаббатнинг усимликсимон, геометрик ва бошка композицион турлари бор. Унинг мунаббати меҳроб, мунаббати бофта, мунаббати ислими, мунаббати гирих ва бошка атамалари мавжуд.

Турунж - арабча “лимон” деган маънони билдиради. Русча медальон. Нақшларда композициянинг марказига чизиладиган нақш тури.

Турунж хеч кандай нақшга уланмай муаллак турадиган композиция бўлиб, унинг шакли асрлар давомида ривожланиб, бойитилган.

Намоён - форсча куруниш, манзара демакдир. Намоён хеч
нимага уланмайдиган мустақил композиция бўлиб, мураккаб нақш
турига киради. Унинг усимликсимон, геометрик, гулли гирих,
рамзий ва бошка турлари мавжуд.

Намоёнлар симметрик ва ассиметрик тўзилишга эга бўлади.